

OSIEMNASTOWIECZNE PLANY KAMIENĆA PODOLSKIEGO Z DIARIUSZA PODRÓŻNIKA KARSTENA NIEBUHRA (1773–1815)

LESZEK OPYRCHAŁ

STRESZCZENIE

W artykule omówione zostały mało znane, rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego. Zostały one wykonane przez Karstena Niebuhra w trakcie powrotu z jego arabskiej podróży. Plany są mało szczegółowe. Zaznaczono na nich: zamek, fortyfikacje miasta, kilka kościołów oraz ratusz.

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, Karsten Niebuhr, fortyfikacje, plany miast

18TH CENTURY PLANS OF KAMIANETS-PODILSKYI FROM THE DIARY OF THE TRAVELLER CARSTEN NIEBUHR (1773–1815)

ABSTRACT

The article discusses the little-known manuscript plans of Kamianets-Podilskiyi. They were made by Carsten Niebuhr while he was returning from his trip to the Arab world. The plans are very detailed. Marked on them are: the castle, fortifications, several churches and the town hall.

Key words: Kamianets-Podilskiyi, Carsten Niebuhr, fortifications, town plans

Karsten Niebuhr¹ (1733–1815) niemiecko-duński matematyk, kartograf i podróżnik w służbie króla Danii i Norwegii Fryderyka V Oldenburga znany jest ze swojej niezwyklej podróży do krajów arabskich odbytej w latach 1761–1767 (il. 1). Po jej zakończeniu, tuż po przedwczesnej śmierci króla, opublikował w 1778 r. dzieło *Reisebeschreibung von Arabien und anderen umliegenden Ländern*² (*Opis podróży po Arabii i innych krajach ościennych*), które szybko zostało przetłumaczone i wydane:

w 1780 r. w języku francuskim *Voyage De M. Niebuhr En Arabie Et En D'Autres Pays De L'Orient: Avec l'extrait de sa description de l'Arabie et des observations de Mr. Forskal*³ oraz w 1792 r. w języku angielskim: *Travels through Arabia, and other countries performed by C. Niebuhr now a captain of engineers in the service of the King of Denmark. Translated into English by Robert Heron. With notes by the translator; and illustrated with engravings and maps. In two volumes*⁴.

¹ Pisownia imienia i dane biograficzne za: *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1966, T. 4, s. 452.

² Cyfrowa wersja dostępna na: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/niebuhr1778bd2> [dostęp: 28.08.2015].

³ Książka dostępna na: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra> [dostęp: 28.08.2015].

⁴ Książka dostępna na: <https://books.google.pl/> [dostęp: 28.08.2015].

1. Karsten Niebuhr. Źródło: <https://commons.wikimedia.org> [dostęp: 27.08.2015]

1. Carsten Niebuhr. Source: <https://commons.wikimedia.org> [27 Aug 2015]

Publikacja Karstena Niebuhra odegrała ogromną rolę w nauce. Zainicjowała badania archeologiczne zarówno Bliskiego Wschodu, jak i Egiptu. Przed wyprawą do Egiptu, która miała miejsce w latach 1798–1799 cesarz Napoleon⁵ posiłkował się dziełem K. Niebuhra w celu zachęcania do udziału w niej francuskich naukowców. Jak wiadomo, dzięki wyprawie Napoleona do Egiptu zebrano ogromny materiał archeologiczny i w ten sposób powstała egiptologia – nauka o starożytnym Egipcie. Jednakże księga Niebuhra największą rolę odegrała w zainicjowaniu badań nad starożytną Mezopotamią, przyczyniając się także do odczytania zapomnianego pisma Sumerów – pisma klinowego⁶.

Notatnik Karstena Niebuhra

Sporządzane mapy z bliskowschodniej podróży oraz szkice napotykaných zabytków, w tym także plany miast Karsten Niebuhr umieszczał w specjalnym notatniku. Powstały w ten sposób zbiór stał się później źródłem do wykonania miedziorytów ilustrujących jego księgę z podróży. Wspomniany notatnik ze szkicami przechowywany jest obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Kiel: Christian-Albrechts-Universität zu Kiel (sygn.: Cod. MS.KB 314.4). Cyfrowa kopia notatnika dostępna jest w zbiorach Niemieckiej Biblioteki Cyfrowej⁷ i nie jest przedmiotem ochrony prawa autorskiego majątkowego (Public Domain). Z tej witryny internetowej pochodzą wszystkie dalej prezentowane rysunki. Notatnik posiada wymiary 35×25,5 cm.

Wśród wielu profitów wynikających z arabskiej podróży Karstena Niebuhra prawie niezauważalnym dotąd epizodem była jego wizyta w Kamieńcu Podolskim, która miała miejsce w trakcie podróży powrotnej. Podróżnik, który z niemiecką starannością zapisywał przebieg przebytej drogi i wyznaczał położenie geograficzne ważniejszych miast, wykonał także plan Kamieńca Podolskiego. Widać musiał coś słyszeć o kresowej twierdzy i uznał ją za godną zwiedzenia i udokumentowania. Notatnik zawiera dwa plany Kamieńca Podolskiego, jeden jest wersją roboczą, drugi końcową. Oprócz tych planów, notatnik zawiera przebieg drogi powrotnej z arabskiej podróży, którą Niebuhr odbył przez Polskę.

Chociaż wiele z rysunków i planów miast wykonanych w trakcie podróży zostało wydanych w postaci miedziorytów, to niestety plan Kamieńca Podolskiego nie doczekał się formy drukowanej i pozostał w rękopiśmiennym oryginale, stąd dla badaczy historii Kamieńca Podolskiego pozostawał nieznanym.

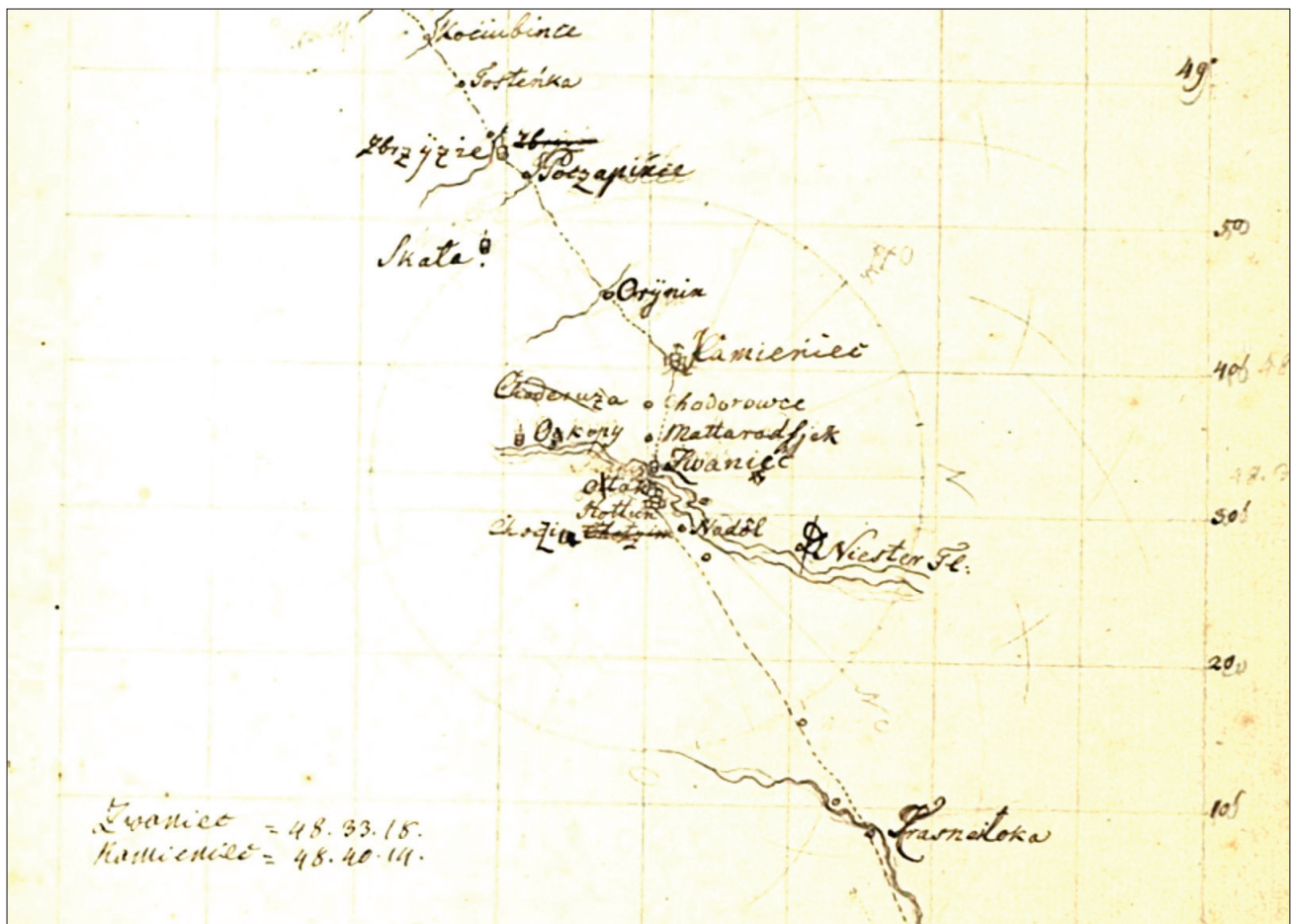
Plany Kamieńca Podolskiego

Pierwszy z rysunków rękopiśmiennych dotyczących Kamieńca Podolskiego to mapa przebiegu podróży (il. 2) oznakowana w notatniku jako Tab.

⁵ C. W. Ceram, *Bogowie, groby i uczeni. Powieść o archeologii*, PWN Warszawa 1996 r., s. 87-89.

⁶ M. Bielecki, *Zapomniany świat Sumerów*, PIW, Warszawa 1969 r., s. 18-21.

⁷ <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [dostęp: 27.08.2015].

2. Przebieg podróży K. Niebuhra w okolicy Kamieńca Podolskiego. Źródło:
<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [dostęp: 27.08.2015]
 2. C. Niebuhr's journey in the vicinity of Kamianets-Podilskiyi. Source:
<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [27 Aug 2015]

XXII. Dowiadujemy się z niej, że podążał on wzdłuż Prutu, aby następnie przekroczyć Dniestr pod Chocimiem i udać się do Kamieńca. Na pokonywanej trasie zaznaczył schematycznie zamki w Chocimiu, Żwanću, Okopach Świętej Trójcy, Skale i oczywiście w Kamieńcu Podolskim. Zmierzył i podał szerokość geograficzną Żwanća: $48^{\circ}33'15''$ oraz Kamieńca Podolskiego: $48^{\circ}40'14''$.

Drugi z rysunków związanych z Kamieńcem Podolskim, to już plan, w dosłownym tego słowa znaczeniu, z uwidoczną skalą rysunku (il. 3). Karta notatnika nie jest numerowana, ale w kolejności byłby to numer XXIII. Plan wykonany jest ołówkiem, a napisy atramentem. Liczne skreślenia i poprawki świadczą, że jest to wersja robocza planu

opatrzonego tytułem: *Grundriß von Kamienieck Podolski* (plan Kamieńca Podolskiego). Poszczególne budowle na planie oznaczone są cyframi, oprócz zamku, któremu przypisano literę A. Znaczenie oznakowania wyjaśniono w legendzie znajdującej się w prawym górnym rogu. Niestety w legendzie występują podwójne, niepoprawione numery, co utrudnia poprawne umiejscowienie budowli.

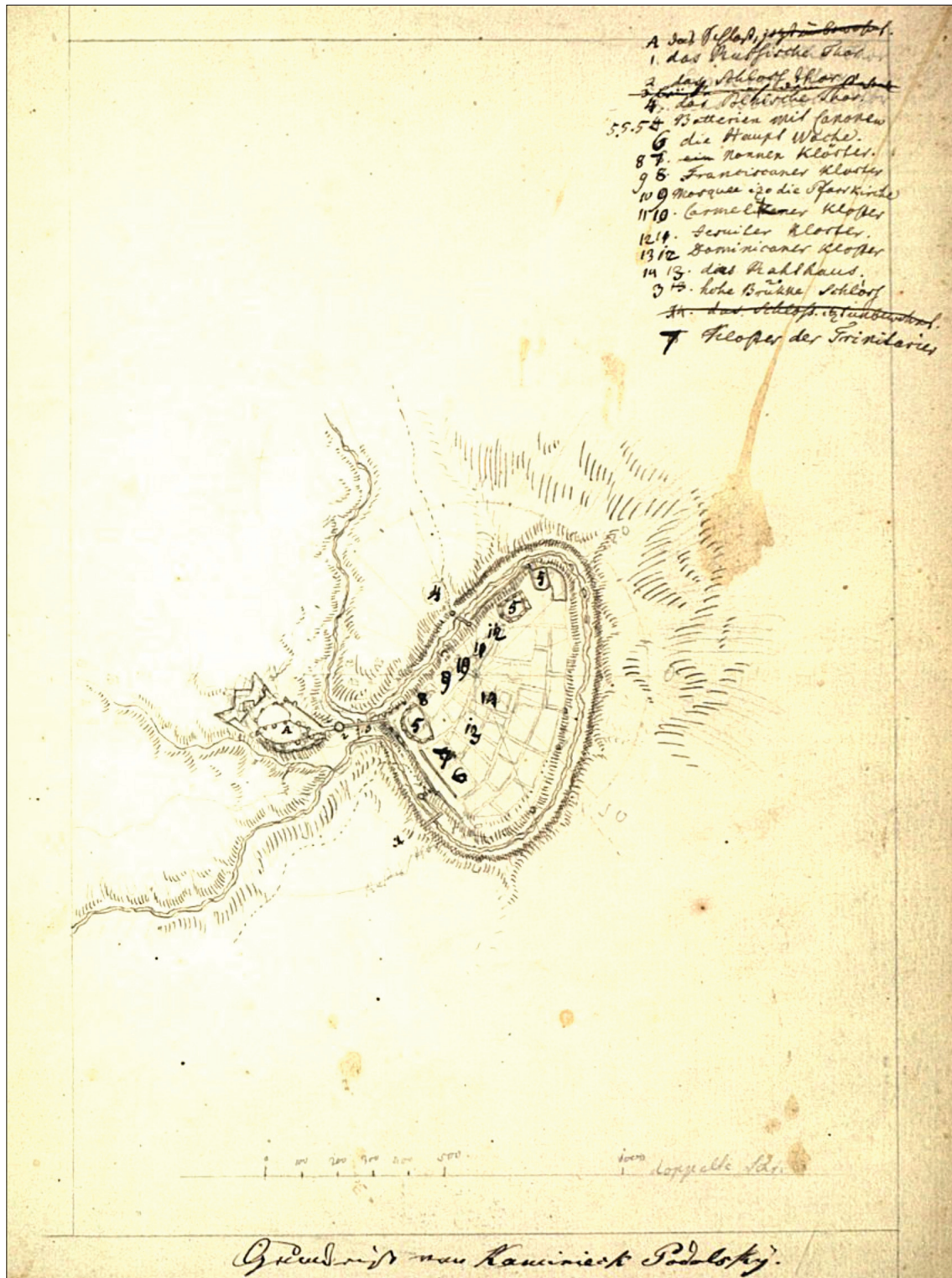
Na podstawie wykonanego szkicu powstał plan końcowy (il. 4), karta opatrzona numerem XXIV. Na planie zaznaczono orientację północy oraz podziałkę rysunku, bez podania jednostki. Plan powstał w drodze powrotnej, zatem w roku 1766 lub 1767, zaledwie w kilka lat po planie S. Corporala⁸ z 1761 r.⁹ i około osiem lat przed tak zwanym¹⁰

⁸ J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, „Architektura”, z. 13-A/2005, s. 57-58.

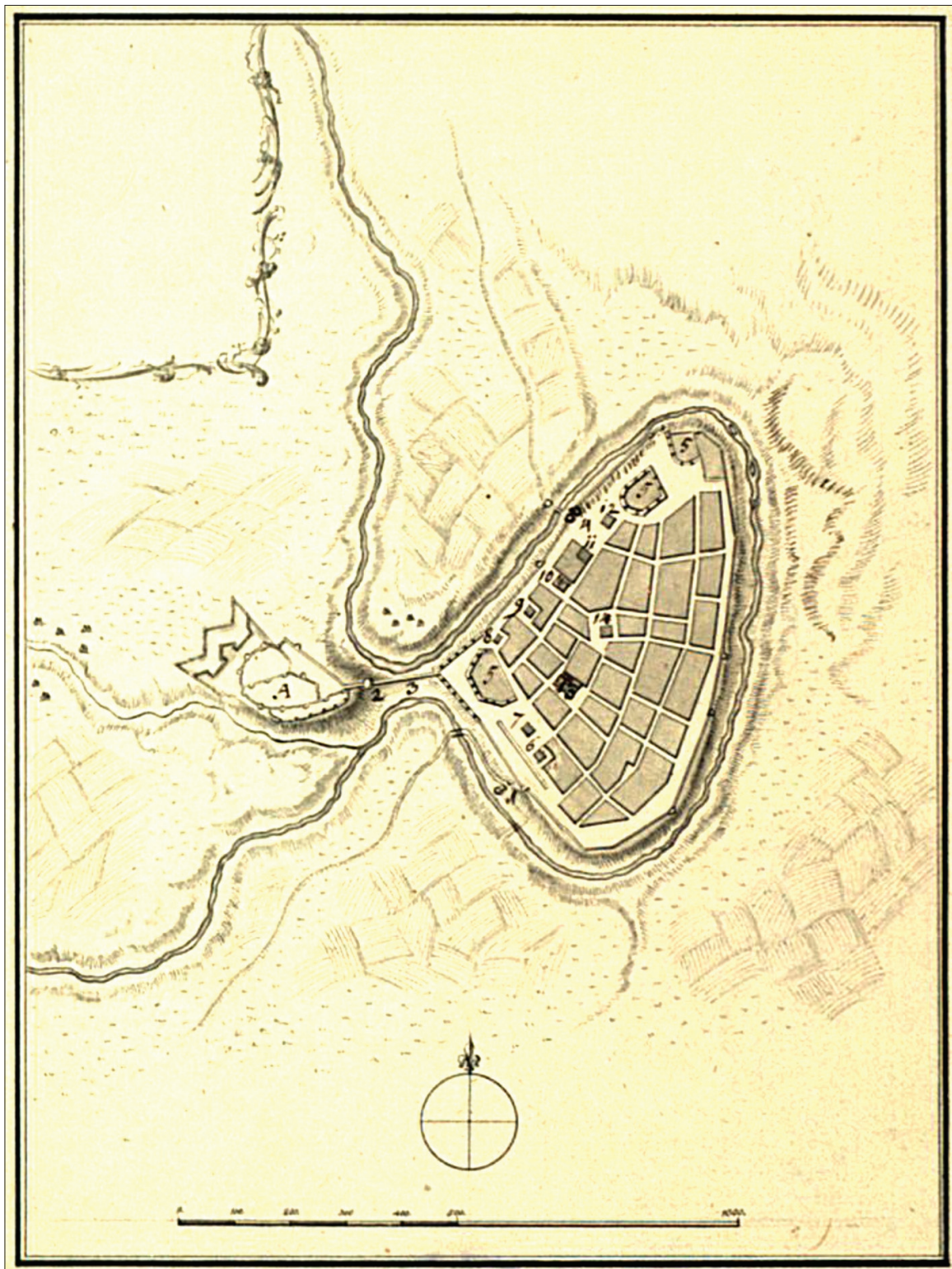
⁹ Ten rękopiśmienny plan, o wymiarach 443×309 mm znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygn. ZZK 1 323.

Cyfrowa kopia jest dostępna na www.polona.pl [dostęp: 27.08.2015].

¹⁰ Nazwa wprowadzona przez T. Nowaka, w publikacji *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, T. 19, 1973, s. 147.

3. Plan Kamienca Podolskiego K. Niebuhra – 1, wersja robocza. Źródło: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [dostęp: 27.08.2015].
 Legenda: A. Das Schloß – zamek; 1. Das Russische Thor – brama ruska; 2. Das Schloss Thor – brama zamkowa; 3. Hohe Brücke Schloß – wysoki most zamkowy; 4. Das Polnische Thor – brama polska; 5. Batterien mit Canonen – baterie z działami; 6. Die Haupt Wache – wartownia; 7. Kloster der Trinitarier – klasztor Trynitarzy; 8. Nonnen Klöster – klasztor żeński; 9. Franciscaner Klöster – klasztor Franciszkanów; 10. Mosquee izo die Pfar Kirche – meczet, kościół parafialny; 11. Carmelitaner Klöster – klasztor karmelitów; 12. Jesuiter Klöster – klasztor Jezuitów; 13. Dominicaner Klöster – klasztor Dominikanów; 14. Das Rathhaus – ratusz
 3. Kamianets-Podilskyi by C. Niebuhr – 1, draft. Source: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [27 Aug 2015]
 A. Das Schloß – the castle; 1. Das Russische Thor – the Russian gate; 2. Das Schloss Thor – gate to the castle; 3. Hohe Brücke Schloß – high castle bridge; 4. Das Polnische Thor – the Polish gate; 5. Batterien mit Canonen – batteries with canons; 6. Die Haupt Wache – guard house; 7. Kloster der Trinitarier – Trinitarian monastery; 8. Nonnen Klöster – nunnery; 9. Franciscaner Klöster – Franciscan monastery; 10. Mosquee izo die Pfar Kirche – mosque, parish church; 11. Carmelitaner Klöster – Carmelite monastery; 12. Jesuiter Klöster – Jesuit monastery; 13. Dominicaner Klöster – Dominican monastery; 14. Das Rathhaus – town hall

4. Plan Kamieńca Podolskiego K. Niebuhra – 2, wersja końcowa. Źródło: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [dostęp: 27.08.2015]
4. Kamianets-Podilskyi by C. Niebuhr – 2, final version. Source: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de> [27 Aug 2015]

„dużym planem Kamieńca Podolskiego”¹¹, wykonanym przez J. Schüllera w 1773 r.¹²

Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego zostały na planach pokazane tylko schematycznie. Zaznaczono Zamek Stary, murowany z wieżami oraz umocnienia Zamku Nowego, ziemnego. Pominięto Basztę Wodną położoną w dolinie Smotrycza, uwidocz-niono natomiast Bramę Ruską i Bramę Polską oraz Basztę Batorego, Baterię Marii Panny, oraz Baterię Św. Teresy, czyli Szaniec Miejski oznaczony nr 5. Obok Baterii Św. Teresy zaznaczono (nr 8) klasztor żeński, który na planie S. Corporala odpowiada Klasztorowi Żeńskiemu Dominikanów. Pod nr 11 widnieje Klasztor Karmelitów, który w 1766 lub 1767 r., gdy powstawał plan, nie istniał, gdyż został rozebrany przez Turków, a uzyskany materiał wykorzystany do kapitalnego remontu mostu łączącego zamek z miastem^{13, 14}, który budowano w latach 1685–1686¹⁵. Prawdopodobnie Karsten Niebuhr miał na myśli Kościół Karmelitów, zbudowany w 1717 r., według planu Rippego i konsekrowany w roku 1750¹⁶. Plan Karstena Niebuhra nie jest zatem tak szczegółowy jak wspomniane plany wykonane przez S. Corporala i J. Schüllera. Dlatego w poznawaniu historii przemian architektonicznych Kamieńca Podolskiego plan ten nie odegra zapewne

tak znaczącej roli, jaką w badaniach nad starożytną Mezopotamią i odczytaniem pisma klinowego odegrał opis jego bliskowschodnich podróży. Niewątpliwie jednak stanowić będzie interesujący przyczynek do badań nad kresową twierdzą Kamieniec Podolski.

Bibliografia

M. Bielecki, *Zapomniany świat Sumerów*, PIW, Warszawa 1969.

C. W. Ceram, *Bogowie, groby i uczeni. Powieść o archeologii*, PWN Warszawa 1996.

J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, „Architektura”, z. 13-A/2005 s. 47-71.

R. Mazur-Król, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Avalon, Kraków 2008.

T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVII w.* [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, T. 19, 1973, s. 139-186.

Leszek Opyrczał, prof. nzw. dr hab. inż.
Wydział Geodezji Górniczej i Inżynierii
Środowiska, AGH
Akademia Górniczo-Hutnicza

¹¹ Plan ten znajduje się w zbiorach Biblioteki Czartoryskich, sygn. Z Kart, teka 122, nr 76.

¹² R. Mazur-Król odszukała wersję końcową tego planu w zbiorach Rosyjskiego Rządowego Wojenno-Historycznego Archiwum w Moskwie (Fond 349, op. 17, d.598): R. Mazur-Król, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Avalon, Kraków 2008, wklejka pomiędzy s. 128-129.

¹³ J. Rymsza, *Most zamkowy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, F. Kiryk (red.), T. 1, Wyd. Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000, s. 321.

¹⁴ Dr Antoni J., *Zameczki Podolskie na kresach multzańskich*, T. 1, Geberthner i Spółka, Kraków 1880, s. 124.

¹⁵ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim Ejalet Kamieniecki 1672–1699*, Oficyna Wydawnicza Polczek, Warszawa 1994, s. 185.

¹⁶ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski, szkic historyczny*. Księgarnia L. Idzikowskiego, Kijów 1915, s. 51.